

MULOQOT MATNIDA NUTQIY AKTLARNI VOQEALANTIRUVCHI OMILLAR

*Abbosova M.B. ¹, Mambetkulova N.Sh. ²**Annotatsiya:*

Bu maqola muloqotda nutqiy aktlarning ahamiyatini va ularning turlarini o'rganishga bag'ishlangan. Og'zaki, illokatsion, va perlokutsion aktlar tahlil qilinib, ularning muloqot jarayonida o'z vazifalarini bajarishning ko'rsatilgan turlari to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: nutqiy aktlar, og'zaki akt, illokatsion akt, perlokutsion akt, kommunikatsiya, tilda fikrlar ifodalash, muloqot jarayoni.

Malumki, XX asrning ikkinchi yarmidan nutqiy akt nazariyasi shakllana boshladi. Tilning mavjudligi insonlarning so'zlash yoki yozish harakatlarini bajarishi bilan bog'liqdir. Bu harakatlarning bajarilish jarayonida lisoniy birliklar asl ma'nosidan tashqari, tasdiqlash, buyurish, ogohlantirish, va'da berish kabi mazmunni ifodalash imkoniyatini namoyon qiladilar. Bu ma'nolar so'zlovchi shaxs tomonidan bajarilayotgan nutqiy faoliyat natijasidir. Demak, nutqiy akt so'zlovchining ma'lum muhitda, aniq maqsadda tinglovchiga lisoniy murojaatidir.

Ushbu savollarni javobini ko'rib chiqishdan avval, nutq aktlarini bir-biridan farq qilishimiz kerak. So'zlovchi nutq aktining asosiy tarkibiy qismlari sxematik bo'lishi mumkin va ular quyidagicha ifodalanadi: Og'zak akt: so'zlovchi ifodani tilda nutq konteksti orqali tinglovchiga yetkazishi; Lokutsion akt: so'zlovchining tinglovchiga kontekstni yetkazishi; Illokutsion Akt: so'zlovchining kontekstdagi harakat ifodasi; Perlokutsion Akt: so'zlovchining tinglovchiga ta'sir o'tkazishi. Bu aktlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Qanday? So'zlovchi nutq ifodasini gaplar orqali tinglovchiga yetkazadi. Tinglovchiga nimadir deyish jarayonida so'zlovchi biror harakat sodir etadi: va bu harakat orqali tinglovchiga ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, perlokutsion aktning muvaffaqiyati tinglovchining boshqa aktlardan birini aniqlashiga bog'liq. Bizning muammomiz - bu harakatlarning tabiatinishuningdek, ularning bir-biriga bo'lgan munosabatlarini iloji boricha aniqroq aniqlashdir. Bu erda biz ishlatgan terminologiya, asosan, Ostin (1962) va Searl (1969) ishlaridan kelib chiqadi. Ular ishlab chiqqan nazariyaga ko'ra, nutqiy aktlarning to'rtta muhim toifasi mavjud. Og'zaki akt - bu shunchaki tildan tovushlar, bo'g'inlar, so'zlar, iboralar va jumalarni talaffuz qilish harakatlaridir. Og'zaki akt nuqtai nazaridan, bular unchalik qiziq emas, chunki og'zaki akt o'z-o'zidan kommunikativ emas. Bunday aktni hattoki to'tiqush, magnitafon yoki ovoz sintezatori ham bajarishi mumkin. Og'zaki aktning eng qiziq tomoni shundaki, bu jarayonni amalga oshirishda biz odatda yo illokutsion akti (biror narsani aytishda qilingan harakatni) yoki perlokutsion akti (biror narsani aytish orqali bajariladigan harakatni - ta'sirni keltirib chiqaradigan harakatni) bajaramiz. Tilshunoslarni eng qiziqtiradigan soha ham illakutsion akt sohasidir. Ostin (1962) illokatsion akti biror narsa aytishda bajariladigan harakat sifatida tavsiflagan. Misol uchun, Nadal Federerni mag'lub etishi mumkin deganda, Nadal haqiqatdan ham Federerni mag'lub etish degan akti amalga oshirishi mumkin. Quyidagilar illakutsion aktga misol tariqasida keltirib otildi: va'da berish, rahmat hisobot berish, so'rash bildirish, taklif qilish so'rash, buyurtma berish aytish, taklif qilish illakutsion akt, perlokutsion aktdan nimasi bilan farq qiladi? Birinchidan, illakutsion aktlar ko'pincha to'g'ri, aniq jumlaning, konkret niyat va ishonch bilan va to'g'ri sharoitda aytish orqali muvaffaqiyatli bajarilishi mumkin. Ikkinchidan, illokatsion aktlar (perlokutsion aktlardan farqli o'laroq) lingvistik muloqotda markaziy o'rinni egallaydi. Bizning oddiy suhbatlarimiz ko'pincha bayonotlar, takliflar, iltimoslar, salomlashishlar va shunga o'xshashlardan iborat. Biz ishontirish yoki qo'rqitish kabi perlokutsion aktlarni amalga oshirganimizda, buni bildirish yoki tahdid qilish kabi illakutsion aktlar orqali qilamiz. Uchinchidan, eng muhimi, perlokutsion aktlardan farqli o'laroq, muloqot qilish uchun ishlatiladigan ko'pgina illokutsion aktlar, kishi tomonidan o'z maqsadlarini

¹ *Abbosova Muqaddas Baxtiyorovna, Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi*

² *Mambetkulova Narzigul Shudatbekovna, J. Balasagin nomidagi Qirg'iziston Milliy Universiteti, Qayta tayyorlash va malaka oshirish instituti, umumiy o'rta ta'lim dasturi o'qituvchisi (Qirg'iziston)*

to'g'ri ifoda qilish orqali muvaffaqiyatli bajara olish xususiyatga ega. Quyidagi fikrimizni, uqoriroqda kelirib o'tgan Nadal Federerni mag'lub etishi mumkin gapi orqali muhokama qilsak.

Nutqiy akt mazmunining tarkib topishi va uning voqelanishi bevosita so'zlovchining muloqot maqsadi, istagi bilan bog'liqdir. Jon Syorl bu borada shunday deydi: "Lisoniy muloqot birligi, odatda, taxmin qilganlaridek, simvol (ramz), so'z yoki gap emas, hatto simvol so'z yoki gapning belgisi ham emas, balki simvol, so'z yoki gapning nutqiy akt ijrosi jarayonida yaratilishi va qo'llanilishidir. Bundan ko'rinib turibdiki, gap belgisining ma'lum sharoitda yaratilishi va qo'llanilishi nutqiy aktdir va nutqiy aktlar lisoniy muloqotning asosiy va eng kichik birligidir". Demak, nutqiy akt nazariyasi uchun gap tayanch birlik emas, undan "tayyor material" sifatida foydalanilmaydi. Aksincha, gap aynan nutqiy muloqot jarayonida yaratiladigan hodisa. Shunday ekan, nutqiy akt mazmuni to'lig'icha so'zlovchining muloqot maqsadi bilan bog'liq bo'lib qoladi. Aytish mumkinki, nutqiy akti muloqot tizimining asosiy tayanch birligi sifatida qarash maqsadga muvofiq.

Ma'lumki, nutqiy akt mazmuni lisoniy va nolisoniy xususiyatlar umumlashmasidan tashkil topadi. Quyida nutqiy aktga uch bosqichli faoliyat sifatida qarash nuqtai-nazardan yondashamiz. Bu bosqichlarda uch xil harakat bajariladi. Ular – lokutiv, illokutiv va perlokutiv harakatlardir. Biz muloqot jarayonida mazmundor lisoniy kalimani yaratamiz va uni talaffuz qilish yo'li bilan nutqiy faoliyat bajaramiz, xuddi shu faoliyat ijrosi lokutsiya yoki lokutiv aktdir. -Oppoq qizim, Marjonoy, beri keling, sizga ikki og'iz gapim bor! (dedi u allaqanday muloyim, mehribon ovozda, so'ng, bo'yinsiz boshini arang burib, so'rida o'tirgan jo'ralariga yuzlandi). ("Adolat manzili", 37 bet). Bu gapdan ko'rinib turibdiki, so'zlovchi ma'lum lisoniy kalimani yaratib uni talaffuz qilish yo'li bilan nutqiy faoliyat bajarmoqda. Agar biror-bir sabab bilan (tilni bilmaslik, gung bo'lish) mazmundor gap tuzilmasa va u talaffuz etilmasa, lokutiv harakat yuzaga kelmaydi. Masalan, "Oppoq qizim, Marjonoy, beri keling, sizga ikki og'iz gapim bor!" gapi faqatgina yozuvda qolsa lokutsiya yo'q. Mazmundor gaplar bekordan bekorga tuzilavermaydi, ularni tuzishdan va talaffuz etishdan ma'lum bir maqsad ko'zlanadi. Ushbu maqsadning voqelanishi esa illokutiv akt natijasidir. Illokutsiya shaxslararo (muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi) munosabatlarning ifodalanishidir. Masalan, E, bu qanaqasi bo'ldi, xo'jayin? Biz tomonlarga keladilar-u, kaminani yo'qlamaydilar ham? Jamoliddin aka?" ("Osiy banda", 26-bet) gapini talaffuz etish vositasida shu voqeadan xabardor ekanligi, meni ko'rib keting deya suhbatdoshidan arazlaganday bo'ladi. Shu bilan birga muloqotga undash kabi kommunikativ istaklarni ifodalash imkoni bor. Demak, illokutiv akt muloqot ishtirokchilari, ya'ni shaxslararo munosabatlarning ifodalanishi bo'lib, bu munosabat ma'lum faoliyat natijasida yuzaga chiqadi. Faoliyat nazariyasining asoschilaridan bo'lgan A.N.Leont'evning faollikning tarkibiy qismlari aniq ko'rsatilgan: ehtiyoj→motiv→maqsad→ maqsadga erishish sharoiti. Shaxs maqsadga ma'lum sharoitda ma'lum harakat vositasida erishadi. Maqsadga erishish sharoitida faoliyat doimo o'zgarib, o'sib boradi. Inson ko'plab turdagi faoliyatlarni bajaradi va bu faoliyat turlari o'zlarining zotiy mazmuni bilan farqlanadi. Muloqot faoliyatning ana shunday turlaridan biridir. Perlokutiv akt nutqiy faoliyat ta'sirining natijasi sifatida tavsiflanadi. Bu yuqoridagi aktlardan farqli o'laroq lisoniy vositalarsiz ham amalga oshishi mumkin. Chunki nutqiy ta'sir natijasini oldindan aytish qiyin, so'zlovchi nutqini eshitgan tinglovchining bo'lg'usi xatti-harakati, javobi Multidisciplinary Scientific Journal turlicha bo'lishi mumkin: - Qani, ketdik, jiyan! -Tog'ajon! Bilasiz-ku, men ichmayman. - Juda soz, menga ko'proq qoladogan bo'pti! - piching qildi Sarkor. - Tog'ajon, bilasiz-ku, men ichmayman. ("Osiy banda", 90-bet). Yuqoridagi gapdan ko'rinib turibdiki, so'zlovchining nutqiy faoliyatiga natijasi bu tinglovchi tomonidan berilib uning qanday natija berganligi lisoniy vosita orqali bayon etilib, taklifni inkor etmoqda.

Mazkur maqola kishilar kundalik hayotidagi muloqot jarayonlarini chuqurroq tushunish va ularni turli tilshunoslik nazariyalari orqali o'rganish muhimligini ko'rsatadi. Muloqot jarayoni insonlar uchun muhim bo'lib, bu jarayonni qiyinlashtiruvchi omillar mavjudligini tasdiqlaydi. Shunday omillardan biri so'zlarni ongimizda to'g'ri shakllantirish va uni boshqalarga yetkazishdir. Bu ayniqsa, xorijiy tillarni o'rganishda yaqqol seziladi. Nutq aktlarini farqlashda maqola asosiy tarkibiy qismlarni ko'rib chiqadi: og'zaki akt, lokutsion akt, illokutsion akt va perlokutsion akt. Bu aktlar bir-biriga bog'liq bo'lib, muloqot jarayonida o'zaro ta'sir etadi. Illokutsion akt ayniqsa, tilshunoslar uchun qiziqarli bo'lib, bu jarayonda so'zlovchi biror harakatni amalga oshiradi va bu harakat orqali tinglovchiga ta'sir ko'rsatadi. Maqola ushbu jarayonlarni batafsil tahlil qilish orqali, insonlar o'rtasidagi muloqot qanday amalga oshishini va

uning murakkabliklarini ochib beradi. Ostin va Searl tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar nazariyasiga ko'ra, muloqotda to'rtta muhim toifa mavjud. Bu toifalar nutq aktlari va ularning kommunikativ funksiyalarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Illokutsion aktlar, perlokutsion aktlardan farqli o'laroq, lingvistik muloqotda markaziy o'rinni egallaydi va muloqot jarayonining muvaffaqiyatini belgilaydi. Nutq aktlari orqali, insonlar bir-biriga ma'lumot yetkazish, fikr almashish va o'zaro tushunish imkoniyatiga ega bo'ladi. Maqola muloqot jarayonining murakkabligini va uning lingvistik, psixologik va sotsiologik omillarini ko'rsatadi. Muloqot bu nafaqat so'zlarni aytish va tushunish, balki o'zaro ta'sir, ijtimoiy kontekst va maqsadlarni amalga oshirish jarayoni hamdir. Muloqot jarayonida so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi o'zaro tushunish va ta'sir qilish jarayoni juda muhim. Bu maqola muloqot jarayonini chuqurroq o'rganish va tushunish uchun yaxshi asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, maqola tilshunoslikda yangi nazariyalarni ishlab chiqishda ham katta ahamiyatga ega. Til va muloqotning turli jihatlarini o'rganish orqali, lingvistlar tilning murakkabligini va uning turli funksiyalarini yanada chuqurroq tahlil qilishlari mumkin. Shuningdek, maqola muloqot jarayonining turli madaniyatlar va ijtimoiy guruhlar o'rtasida qanday amalga oshirishini ko'rsatadi, bu esa til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Umuman olganda, maqola inson muloqotining murakkabligini va uning turli qirralarini ko'rsatadi. Muloqot jarayonida tilning o'rni, uning turli aktlari va ularning funksiyalari batafsil tahlil qilinadi. Bu esa, kelgusida tilshunoslik va muloqot nazariyalarini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Maqola orqali olingan bilimlar, nafaqat tilshunoslar, balki boshqa soha mutaxassislari uchun ham foydali bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. *The Advantages Of Student-Based Lessons In Higher Education* SRSS Axmadjonov Muzaffar Raximjon o'g'li Fan Va Tadqiqot Samaralari, 2 (1), 11-14.
- [2]. *Abduvakhobova U. Corrective feedback in language learning* //Conference Proceedings: *Fostering Your Research Spirit*. – 2024. – C. 301-304.
- [3]. *Akhtamova, F. U. "The evolution of epistolary genre and its nature in world literature."* shokh library (2025).
- [4]. *Aliqulov Z., Boymirzayeva S. Sotsiolingvistik. Samarqand: 2010. 94- b.*
- [5]. *Alisherovna M. N. Semantic and structural differences of paremias, maxims and sayings* //Journal of Critical Reviews. – 2020. – T. 7. – №. 5. – C. 680-681.
- [6]. *Begmatov E., Tursunpo'latov M. O'zbek nutqi asoslari. -Toshkent, 1992. 88- b. 5. Bekmirzayev N. Notqlik san"ati asoslari.-Toshkent,2007. 90- b.*
- [7]. *Boltakulova G. F. Means of Expressing and Analyzing Adverbial Modifier of Time in the Sentence Structure in English and Russian* //Development of the Spoken and Written Language at the Current Stage of the Intensive Information Turnover. – 2015. – C. 11-12.
- [8]. *Farruxovna B. G. Syntactic Analysis of Speech* //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2021. – T. 2. – №. 3. – C. 74-77.
- [9]. *Ismatova M. S. Development of coaching technologies in the educational space of the university* //Current Research Journal of Pedagogics. – 2021. – T. 2. – №. 05. – C. 134-141.
- [10]. *Jumaniyozov R. Nutqiy mahorat. -Toshkent, 2005. 40-b. 7. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik ildizlari va yo'nalishlari. -Toshkent: Ta'lim, 2009. -240 b.*
- [11]. *Karimova S. V., Köse D. The use of case-study method in foreign language lessons* //Science and Education. – 2023. – T. 4. – №. 6. – C. 639-643.
- [12]. *Mardonova, S. (2022). Sitora Semantic development of directional verbs in old english: semantic development of directional verbs in old english. Журнал иностранных языков и лингвистики, 4(4). извлечено от <https://fl.jpdu.uz/index.php/fl/article/view/7063>;*
- [13]. *Qarshiyeva Y. o'quvchilarning yozish qobiliyatini takomillashtirishning zamonaviy va samarali usullari* //Conference Proceedings: *Fostering Your Research Spirit*. – 2024. – C. 431-433.
- [14]. *Safarov Sh. Pragmalingvistik. – «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent, 2008 yil.*
- [15]. *15. Mehriddinova Y. D., Bahodirovna N. N. Specific Features Of Fictional Time And Space Unities In English And Uzbek Languages* //Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research. – 2024. – T. 11. – №. 05. – C. 413-415.

- [16]. 16. Yoqubov O. «Osiy banda» romandan boblar. *Jahon adabiyoti jurnali*, 2006 yil, 9-, 36 b.
- [17]. 17. Мавлонова Н. МЕТОДЫ И ПРИНЦИПЫ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2024. – С. 254-256.